

İSLÂM'DA HASTAHANE KURMA FAALİYETİNİN ERKEN EVRELERİNE ORTA ASYA KATKILARI*

ORD. PROF. DR. AYDIN SAYILI**

Çeviren: AHMET CEVİZCİ***

Her ne kadar bilimsel tıp geçen zamanla birlikte olağanüstü büyük adımlar attıysa da, antik Mısır ve Mezopotamya bilimsel tıbbi dinsel ve sihirsel tıpla yanyana yaşıyordu ve Yunanlılar, bilimsel tıplarını geliştirirken, büyük ölçüde, Mısır ve Mezopotamyalı hekimlerin bilgi ve deneylerinden yararlandılar.

Yunanlıların asklepion adını verdikleri, şifa tapınakları vardı. Asklepion şifa tanrıları olan Apollon ve Asklepios'a adanmıştı. Bu kurumlarda tedavi işlerine rahipler bakmakta ve bunlarda psikolojik bakımdan tedavi önemli bir yer işgal etmekteydi. Bunlar mücizevî tedavi yerleriydi ve kendilerinde sıradan, alışılmış hekimlerin hiçbir katkıları yoktu. Bundan ötürü, Yunan filozofları sihirli tıbbın dışına atmada seçkin bir başarı elde etmelerine rağmen, bu başarılarını dinsel tıp alanını da içerecek biçimde genişletemediler ve mücize niteliği taşıyan tedavinin, neredeyse çok sıradan, bir olay olarak görüldüğü, asklepionlarda tatbik edilen tedavi usüllerine pek müdahale edemediler.

Asklepionlar halk arasında pek revaçtaydı ve şifa arayan insanlar, bu yerlere öbek öbek gidiyorlardı. Onlarda gerçekleştirilmiş eski olağanüstü tedavi örnekleriyle ilişkili olan rivayetlerle birlikte, bu tapınakların psikolojik etkisi ve gizemli, esrarlı atmosferi, hastaların başlarından geçenlere bakılırsa, büyük bir rol oynamış olmalıdır.

* 16-21 Eylül 1985 tarihleri arasında Kazakistan'ın başkenti Alma-Ata'da toplanan 750-1500 yılları arasında Orta Asya Kültürü adlı konferansa sunulan bildirin kısmen genişletilmiş bir metnini oluşturmaktadır.

** Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı. Bilim Tarihi profesörü. Atatürk Kültür Merkezi Başkanı.

*** Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü Sistematik Felsefe ve Mantık Ana Bilim Dalı araştırma görevlisi.

Hristiyanlığın ortaya çıkışıyla birlikte, şifa tapınakları bütünüyle yok olmadı, oysa pagan tanrılar tablodan yavaş yavaş silindiler. Asklepios da, diğer tanrılarla birlikte bütünüyle bırakıldı ve İsa gerçek şifa dağıtıcısı oldu. Benzer bir biçimde, Dioskürler, Kastor ve Pollux yerlerini tedavi sanatının yeni koruyucularına bıraktılar. Bu türden değişikliklere ilişkin birçok örnek bulunur. Örneğin, Nursiyalı Benedikt güneş tanrısının Monte Casino'daki tapınağını yerle bir ettirdi ve aynı yerde, bir Benediktin manastırı yaptırdı. Yine, Apollon'un Palatine'de, Roma'daki yedi tepeden birinde bulunan tapmağı yıkıldı ve aynı taşlardan, aynı yerde ve vebaya karşı koruyucu olarak tanınan Hristiyan şehidi Sebastian'a adanmış, ilk kilise inşa edildi.

Bu nedenle Hristiyan hastahaneler asklepion adını taşıyan kutsal mabedlerden doğdukları izlenimini verirler. Kâhinler ve Yunan tanrıları tedavi sanatının yeni, Hristiyan inançlarına uygun, koruyucularıyla değiştirildiler. Bununla birlikte, Hristiyan hastahanelerin hayli güçlü, yardımsever (toplumun yoksul ve ihtiyaç içinde olan bireylerine yardım amacı taşıyan) yönleri oldukça dikkate değer olup, onları Klasik Yunan tapınaklarından ayıran bir ölçüt hizmeti görür, ve bu nedenle Hristiyan hastahaneler, büyük bir olasılıkla, bu Yunan tapınaklarının devamı değildirler.¹

İnsanlıkçı (tüm insan varlıklarının refahı için çalışma) ve insancıl (özellikle yoksullar olmak üzere, insanlara yardım etme) özellikler, İslamiyet öncesi Bizans hastahanelerinde çok belirgindi. Bunlarda, *xenocochia* (misafirhaneler), *ptochia* (yoksullar evi), *orphanotrophia* (öksüzler evi), *gerontocomia* (düşkünler evi) ve benzeri yardım kurumları bulunurdu ve tedavi için daha uzmanlaşmış Bizans kurumu ise *nosocomium*, yani hastahaneydi. Böyle yerler genellikle, dördüncü yüzyılın sonlarına doğru St. Basil tarafından kurulan Caesarea (Modern Kayseri) Basilyad'ı örneğinde olduğu gibi, bir kilise ya da manastır etrafında toplanırlardı. Cüzzamlıların tedavi ve bakımı bu hastahanelere özgü bir yöndü.²

Bizans hastahaneleri bazı araştırmacılar tarafından İslâmî hastahanelerin doğrudan kökeni olarak farz ve kabul edilmişlerdir. Özellikle

¹ Garrison, *History of Medicine*, s. 176-7; Henry E. Sigerist, *The Great Doctors*, 1933, s. 21-8; A. Castiglione, *Histoire de la Medicine*, Çev. J. Bertrand, Paris, 1931.

² C. A. Mercier, *Leper Houses and Medieval Hospitals*, 1955, s. 3 ve devamı.

Kudüs'ünkü gibi hastahaneler, ilk dört halife devrinde Araplar tarafından ilhak edilen topraklar içinde kaldığından dolayı, coğrafi mütâlaalar bu savın akla uygun bir sav olarak görünmesini sağlarlar.³ Ancak Bizans hastahaneleriyle İslâm Dünyasındaki hastahaneler arasındaki esas benzerlik noktası, onların yardımsever yapılarında bulunur. Bizans'tan bu bakımdan gelen etki, bununla birlikte, özsel bir etki olarak görülmemelidir. Dahası, ikisi arasında tam bir karşıtlık meydana getiren yönler vardır. Çünkü, hastayı tedavilerinde İslâmî hastahanelerin tersine, Bizans hastahanelerinde rahibin de bir rolü varmış gibi görünür.⁴

İslâmiyet-öncesi Bizans hastahaneleriyle İslâmî hastahaneler arasındaki farklılıkların bazıları gerçekten de çok keskin, çok belirgindir. İslâm Dünyasında, sözcüğün modern anlamı içinde hastahaneler, hastaların tedavi ve tedavilerinin bitiminde taburcu edildikleri uzmanlaşmış kuruluşlardır. Bizans hastahaneleri ise bu uzmanlık evresine ulaşmamışlardı. İslâmiyet-öncesi hastahaneler bütünüyle hasta tedavisi için kurulmuş değillerdi. Bundan başka, daha önce de söz edildiği gibi, tıbbî bilgi, her ne kadar Yunanlıların ellerinde büyük bir ilerleme göstermiş ise de, hastahanelerinde dinsel tıbbın yerini alamamıştı. Bilimsel tıbbın sihir ve dinden ayrılması, ilk kez olarak İslâm'da gerçekleşti. Peygamberin tıp ve tedaviyle ilgili hadiseleri vardı, ancak hem tıp eğitiminde hem de hastahane egemen olmaya başlayan tıp geçmişten ve özellikle Yunanlılardan miras kalmış olan bilimsel tıp oldu.

Romalılar, köle ve gladyatörlerin *valetudinarius*larına ek olarak,⁵ özellikle askerî amaçlarla kurulmuş hastahanelere sahiptiler;⁶ İslâmiyet-öncesi hastahanelere, aynı zamanda Hindistan'da da rastlamaktayız. Ancak İslâmiyet-öncesindeki muhtemelen en önemli hastahane, erken dönem İslâm hastahaneleri için bir model olarak kullanılmaya elverişli olan, Cundişapur Hastahanesi'ydi.

Nesturî hekimler tarafından yönetilen, İran'ın güney-batısındaki Cundişapur Hastahanesi'nin, İslâmiyet-öncesi zamanlarda ortaya çıkan en önemli hastahane olduğunu oldukça kesin bir biçimde söyleyebili-

³ Bkz., örneğin, Brunet ve Miélli, *Histoire des Sciences, Antiquité*, s. 1087-88.

⁴ Karl Sudhoff, *Archiv für die Geschichte der Medizin*, cilt 21, 1919 s. 169, 173-74.

⁵ Brunet ve Miélli, *Histoire des Sciences, Antiquité*, Paris 1935, s. 1087.

⁶ A. Castiglione, Fransızca Çevirisi, s. 238-239.

riz. Cundişapur'da eğitim ve Cundişapur Hastahanesi ve tabipleriyle ilgili olarak, kaynaklarımızda oldukça az sayıda, bölük pörçük ve birbirlerinden kopuk bilgiler mevcut olmakla beraber bu kurum üzerine açık seçik ve toparlayıcı bilgiye sahip değiliz. Örneğin, Cundişapur Hastahanesi'nde hastaların bir, yardım temeli üzerinde tedavi edilip edilmedikleri bilinmediği gibi, hastahane kaç yatak bulunduğunu ve hastahane'nin ayrı koğuşları olup olmadığını da bilmiyoruz. Kesinlikle bildiğimiz tek şey, hastahane sekizinci yüzyılda büyük doktorlar bulunduğudur. Öte yandan Cundişapur'daki hastahane'nin İslâmî hastahaneler için, harfi harfine konuşulduğunda, hangi ölçüye dek bir model hizmeti gördüğü de bilinmemektedir.

Konuya ilişkin en can alıcı, en eleştirici inceleme hâlâ, B. Ebermann tarafından 1925 yılında tamamlanan Zapiski Kollegiy Vos-tokovedov Pri Aziatskom Muzee Rossiskoy Akademiy Nauk'tur. Ebermann Cundişapur'un İslâm'da tıbbî çalışma üzerindeki erken etkisini dolaylı olarak dile getiren kimi rivayetlerin, Şu'ubbiyye hareketinin ve belirli Hristiyan odakların daha sonraki uydurmaları olabileceği biçimindeki hayli ilginç bir olasılığa, büyük bir güçle dikkat çeker. Peygamberle çağdaş olan Arab hekimi Hâris ibn Kelede'nin Cundişapur'daki tıbbî dikkatle incelediği ve Anûşrevân'la karşılıklı konuşmalar yaptığı rivayeti sonradan uydurulmuş bir şey olabilir. Çünkü, ayrıntılarında zaman sırası bakımından belirli güçlükler ortaya koymaktadır, ve Curcîs ibn Cibril ibn I. Buhtyişû'nun Abbasî halifesi El-Mansûr'un tedavisi için davet edildiği rivayeti bile, büyük bir ihtimalle, gerçek olmayan bir söylenti gibi görünmektedir. Gerçekten de, bu rivayet, verdikleri malûmata göre, hemen yukarıda adı geçen Curcîs'in oğlu II. Buhtyişû'nun Bağdat'a çağrılan ilk Cundişapurlu hekim olduğu, İbn el-Nedim ve diğer onüçüncü yüzyıl öncesi kaynakların ifadeleriyle çelişir. Dahası, Cundişapur'da tıbbın belirli ailelerin tekelinde olduğu yönünde elimizde ipuçları vardır, ve bu, Cundişapur'un hekimleri arasında, İslâmî geleneğin tersine, bir meslekî kıskançlık eğilimi bulunduğunu akla getirir. Ebermann bu yapıtın bir özetini *Islamica*'da yayınlanmıştır.⁷

⁷ "Bericht über die Arabischen Studien in Russland Während der Jahre 1921-1927," *Islamica*, cilt 4, 1930, s. 147-49. Daha yeni bir yayın olarak, A. Siassi, "L'Université de Gand-i Shâpûr et l'Etendue de son Rayonnement," *Melanges Henri Massé*, Tahran 1963, s. 366-74 verilebilir. Bkz., aynı zamanda, Aydın Sayılı, "Gondêshâpûr," *Encyclopaedia of Islam*, cilt 2, Leiden 1965, s. 1119-1120.

Cundişapur'da, oradaki hastahaneyle muhtemelen çok yakın bir ilişki içinde olan bir tıp okulu vardı, ve bu okulun da din eğitimi veren Cundişapur Okuluyla olan bağlarına ilişkin olarak elimizde ayrıca ipuçları vardır. Ancak Cundişapur'un İslâm tıbbi üzerindeki sistemli etkisi, Cundişapurlu hekimlerin Bağdat'ta yaşamaya başladıkları, Harun el-Reşid'in saltanatı sırasında başlamış görünür. İskenderiye'ye kıyasla çok daha yakın bir coğrafi konumda bulunması dikkate alınır, Cundişapur etkisinin örneğin İskenderiyede çok daha sonra başlamış olması ilk bakışta biraz şaşırtıcıdır.

İbn el-Kıftî'ye göre, Mûsâ el-Hâdî 786 yılında bir hastalığa yakalandığı zaman, Ebû Kureyş 'İsa, 'Abdullâh el-Tayfûri ve Davûd ibn Sarâfiyûn, onu tedavi etmek amacıyla bir araya geldiler. El-Hâdî'nin durumu, bu tedaviye rağmen daha da fenalaştı. Bunun üzerine, Rabi' adlı biri Hâdî'ye " 'Abd Yişû (yani Buhtiyşû) adında çok usta bir hekimin varolduğunu işitmiştik. . . ." ⁸ demiştir. Örneğin, bu ifadenin düzenleniş ve söyleniş biçimi akla dolaylı olarak, Cundişapurlu hekimlerin Hâdî'nin hükümdarlığı sırasında Bağdat'ta pek iyi bilinmediklerini getirir.

Arapça kaynaklar, Cundişapur'da tubba duyulan ilginin kökünü Hindistan'dan gelmiş bir hekime götüren rivayetler içerirler. Bu rivayetler, başlangıçtaki bu Hint etkisinin Cundişapur'da gelişmek için verimli bir toprak bulduğunu ve bu tıbbî bilginin daha sonra tedavi yönünden deney birikimi ve yerel tıbbî geleneklerle olan ilişkiler sayesinde zamanla zenginleştirildiğini dolaylı olarak dile getirirler. Bu türden söylentilerin olgusal değerini belirlemek güçtür. Cundişapur'un önemli bir tıp merkezine dönüştürülmesi, hiç şüphesiz, Nesturîlerin eseri idi. Ancak, bu I. Hüsrev Anûşîrevân'ın hükümdarlığından (531-579) önce etkili bir biçimde, gerçekleşmemiş olabilir. Nesturî mezhebi 428 yılında kuruldu ve mezhep üyeleri Efes Meclisi tarafından 431 yılında sapkın sayıldılar ve bunun üzerine buradan Edessa'ya göç ettiler. Oradan da 489 yılında, Bizans imparatoru Zenon tarafından sürülünce, bu kez İran'a göçtüler. Firdevsî'nin, çokça aktarılan, Mânî'nin samanlarla doldurulmuş derisininin, Cundişapur şehrinin kapılarına ve hastahanesininin duvarına asıldığı dilegetiren ifadesi, Cundişapur Hastanesiyle ilgili olarak kronoloji bakımından yanlış olması çok muhtemel görünen bir beyana ben-

⁸ *Kıftî*, s. 431. Bakınız, aynı zamanda, İbn Abî Uşaybi'a, cilt 1, s. 125.

zemektedir. Gerçekte, Maniheizm mezhebinin kurucusu Mânî 276 yılında öldürüldü ve hastahanenin bu zamanda varolması, olanaksız değilse bile, hayli şüphelidir.

Cundişapur Hastahanesi İslâmiyet için önemliydi; çünkü önde gelen bir Yunan tıbbî merkeziydi ve Yunan tıbbının İslâm Dünyasındaki yüksek otoritesini tesis etmede, büyük ölçüde, aracı oldu. Hekimlerden bazıları Yunan tıbbî eserlerini Arapçaya çevirenlerin en önde gelenleri arasında yer aldı ve, tarihi ve gelişmesinin de gösterdiği gibi, Cundişapur'daki hastahane, her ne kadar Bizans tipi bir hastahane olmasa da, İran kültürünün organik bir üyesi olmaktan çok, Bizans kültürünün bir uzantısıydı. Gerçekte, başka hiçbir İran hastahanesi hakkında bilgimiz yoktur. Bununla birlikte, İslâm Dünyasında hastahane için *dârüşifâ* sözcüğünün yanında, *bîmâristân* sözcüğü de büyük ölçüde benimsendi; bu ise bir İran etkisine işaret eder ve Cundişapur'dan gelen güçlü bir etkiyi doğrulayabilir.

Maqrîzî, Kudüs'te bulunan, çok belirgin olarak beşinci yüzyılın ilk çeyreğinde kurulmuş,⁹ İslâmiyet-öncesi bir hastahaneye işaret eder.¹⁰ Maqrîzî, "Aşmûsa'nın oğlu" "Kıptî" kral "Manâkiyuş" tarafından yaptırılmış olan İslamiyet-öncesi bir Mısır hastahanesinden de, Mısır'daki en eski hastahane olarak söz etmektedir. O Ebû Sa'îd Zâhid el 'Ulemâ'ya (?) (faaliyet gösterdiği yıllar, yaklaşık olarak, 1030) göre, Eukleides'in oğlu, Bukrât'ın (Hippokrates) hastahanelerin mücidi olduğunu da ekler.¹¹ Ancak müslüman yazarlar, çok açık olarak, İslâmî hastahanelerin kökenlerini Bizans hastahanelerine borçlu olduklarını düşünmüyorlardı. Gerçekten de, Bizans hastahanelerine olan yönletimler (referanslar) çok seyrek, oysa Cundişapur'dan çok sıklıkla söz edilir. İslâmî hastahanelerin Bizans kökenli olduklarını söyleyen kuram coğrafi açıdan mâkul görünür ve özellikle, ilk İslâmî hastahanenin, Şam'daki Velîd'in bir cüzzamlılar evi ihtiva etmesi ve, bir hastahane kadar, bir misafirhanenin genel özelliklerine sahip olması olgusuyla desteklenir. Ancak bunlar, genelde İslâm Dünyası'ndaki hastahanelerin aslı özellikleri değildir.

Ortaçağdaki İslâmî hastahanenin insanlıkçı yönlerinin, onun yüksek tıbbî düzeyini gölgelemesine izin verilmemelidir. En azından

⁹ Bkz., Brunet et Miêli, s. 1087-1088.

¹⁰ *Hîtaf*, Bulak, cilt 2, s. 490.

¹¹ *Hîtaf*, cilt 2, s. 405.

onuncu yüzyılın ortasında ulaşılan gelişme düzeyiyle hastahane, İslâm uygarlığının doruk noktalarından biriydi. Ortaçağ İslâm Dünyasındaki hastahaneler, sözcüğün modern anlamında, hastahaneydiler. Bu hastahanelerde, uygulamada o gün için söz konusu olabilecek en iyi, en gelişmiş bilgiden yararlanılırdı. Bunlar uzman hekimleriyle birlikte, uzmanlaşmış kurumlardı. Özel ayrı koşulları ve düzenli personelleri vardı. Bizans hastahanelerinin tersine, hasta tedavisinin yalnızca bir parçasını oluşturduğu bir işlevler karmasına sahip değildiler. Bunlar modern hastahanenin ilk, özgün örnekleriydiler.

Müslüman yazarların tanıklığına göre, İslâm'da kurulan ilk hastahane Şam'daydı. Kurucusu altıncı Emevî halifesi Velid ibn 'Abdülmelik'ti (705-715). Makrîzî'ye göre yapım tarihi Hicrî 88, eşdeyişle Miladî 706-707 yılıydı. Bu ilk İslâmî hastahane hastaları tedavi etmek ve müzmin hastalıklara yakalanmışlara bakmak ve, cüzzamlılar, kör ve yoksullar için gerekli gözetimi sağlamak amacıyla vücuda getirilmişti. Bu hastahane istihdam edilen hekim sayısı birden fazlaydı.¹²

Burada, cüzzamlılar tecrid edilerek kendilerine gerekli özenin gösterildiği, ve, yatalak ve yoksullara bakıldığı için, bu hastahane, en azından, bir dereceye kadar, Bizans'ın *nosocomium*'larına benzetilir. Bu özellikler, daha önce de söylendiği gibi, bir süre sonra ortaya çıkacağı biçimiyle Ortaçağ'daki İslâmî hastahanenin öznelikleri ya da onu simgeleyen özellikler değildi. Bununla birlikte, bunlara ilk İslâmî hastahane rastlandığına göre, İslâm dünyasındaki, bilindiği kadarıyla, bu en erken hastahanenin varlığını, en azından bir dereceye kadar, Bizans etkisine borçlu olabileceği sonucunu çıkarsayabiliriz.

Cüzzamlılar Velid Hastahanesi'nde hastalığın diğer hastalara bulaşmasını önlemek için, tecrid edilmekteydiler. Hastaların bu şekilde, bu hastahanedен söz eden tüm kaynakların ağız birliği etmişcesine kendisinden söz ettikleri, ayrılışı, akla, Muhammed'in bulaşıcı deri hastalığına yakalanmış kimselerle temasa gelinmesine karşı olan ısrarlı öğütlerini getirir. Dahası, Peygamber'in hastanın yetkili olmayan kişilerce tedavi edilmesini onaylamayıp, şiddetle karşı çıkması

¹² Ahmed İssa Bey, *Histoire des Bimaristans à l'Époque Islamique*, Kahire 1929, s. 127.

olgusu, daha bu ilk İslâmî hastahanenin, birkaç hekimiyle birlikte, personelinde, gözlemlenebilir gibi olan, hasta tedavisinde uzmanlaşma eğilimini açıklayabilir.¹³ Bundan ötürü, ikinci bir olasılık olarak, Peygamber'in tıp ve, özel olarak da, hastalık bulaşmasıyla ilgili uyarı mahiyetindeki sözlerinin bu Velîd Hastahanesi'nin ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamış olabileceği sonucuna varabiliriz. Ayrıca Peygamber'in tıp konusundaki hadisleri çoğu kez yararlı öğüt biçimindeydi ve, bilimsel olmamak bir yana, özü itibariyle genelde deneysel bir yapıdaydı; zaman zaman da bu hadisler tedavi işini üstlenecek kişilerin tıpta uzmanlık bilgisine sahip kimseler olmaları gereğini vurgulamaktadır.¹⁴

Velîd Hastahanesi'nde çalışan ya da kuruluşunda ona biçim verip, yol gösteren bir önderlik etmiş olan hekimlerle ilgili olarak hiçbir malûmatımız yoktur. Belh'teki Budist Nevbîhar tapınağının başında bulunan Bermek, tıpta ustalığa erişmiş, bunun yanında astronomi ve felsefede de çok geniş kapsamlı bilgisi olan biriydi. 705 yılında Halife Abdülmelik'in oğlu Mesleme'yi tedavi etmek üzere Şam'a, Abdülmelik'in sarayına davet edildi. Çünkü, Arapların Horasan ve Semerkand bölgelerini İslâm ülkesine bağlama ve İslâm inancını İran ötesine yayma faaliyetine katılmış kumandanlardan ya da yüksek düzeydeki kişilerden birini tedavi etmede başarılı olmuştu. Bermek'in Şam'da ne kadar süreyle kaldığını bilmiyoruz, fakat 725-726'yla birlikte Belh'e dönmüş olduğunu biliyoruz; çünkü bundan sonra, daha önce fethi sırasında çıkan harpten çok olumsuz etkilenen Belh'te gerçekleştirilen restorasyon ve yapım işlerine nezaret etti.¹⁵ Tüm bunlar Bermek'in bir tabib olarak ustalığına büyük bir güven duyulduğunu ve, Abdülmelik ve oğlu Mesleme'nin, açıkça ona duydukları güvenden dolayı hayal kırıklığına uğramadıklarını gösterir. Çünkü Mesleme'nin 720-721 yılında hâlâ hayatta olduğunu biliyoruz. Öte yandan, Bermek'in tıbbî bilgisinin Hint tıbbî bilgisi olduğunu bilmekteyiz. Bu nedenle, üçüncü bir olasılık olarak, ilk İslâmî hastahanenin, bir başka deyişle Şam'daki Velîd Hastahanesi'nin 706 ya da 707 yılındaki kuruluşunu, en azından bir dereceye

¹³ Bkz., Aydın Sayılı, "The Emergence of the Prototype of the Modern Hospital in Medieval Islam," *Bellelen*, cilt 44, 1980, s. 281.

¹⁴ Bkz., Aydın Sayılı, "The Emergence of the Prototype of the Modern Hospital in Medieval Islam," *Bellelen*, cilt 44, 1980, s. 281.

¹⁵ Barthold, "Barmak", *Encyclopaedia of Islam*.

kadar, Orta Asya'dan çıkan ve Hint tıbbını İslâmiyetin yeni yeni ortaya çıkan akım ve geleneklerine ve onun yeni doğmakta olan, hastanın tıbbî yöntemlerle iyileştirilmesi için tasarlanmış kurumuna sokan bir etkiye borçlu olduğu sonucuna ulaşabiliriz.

Velid Hastahanesi'nin doğuşunda Orta Asya yoluyla olan Hint tıbbî etkisinin, Belh'teki Nevbihar'ın başında bulunan Bermek'in kişiliğinde gerçekleşmiş olabileceği akla uygun bir tahmindir. Çünkü, birazdan da göreceğimiz gibi, bu Bermek'in oğlu Hâlid ya da torunu Yahyâ Hint tıbbının bir koruyucusuydu ve bu tıbbî temsil eden hekimler tarafından işletilen bir başka hastahanelerin kuruluşunda etkin bir rol oynadı. Ve dahası, Hint tıbbî aynı zamanda, çok sarîh olarak, Şam'da Velid tarafından kurulan hastahaneye benzer bir hastahanelerin ortaya çıkışında etkili olmuş olabilecek bir düzeydeydi.

Asoka'nın (M. Ö. 263-226) Hindistan'da, hastahaneler yapılmasına neden olmuş olduğu söylenir ve Hint hastahanelerinin tarihleri de daha gerilere götürülmüştür. R. F. G. Müller bu kurumları "hastahaneler" olarak betimlemenin oldukça yetersiz ipuçlarına dayandığını göstermiştir.¹⁶ Ancak Hindistan'da Hristiyanlık-sonrası ve İslâmiyet-öncesi zamanlarda, hastahaneler ya da en azından dispanserler bulunduğu hayli kesindir. Müller bunu kabul etmeye pek istekli görünmez, fakat bir kurumun hastahane sayılabilmesi için koyduğu şartlar çok katıdır. Eleştirileri, varlığını kabul eder gördüğü İslâmiyet-öncesi Bizans hastahaneleri için de geçerli olacaktır. Bu şartlar temeli üzerinde, Cundişapur'da bir hastahanelerin varolduğunu söylemek de, haklı kılınabilir bir ifade değildir. Hint kurumları Bizanstakilere benziyordu; daha çok birer misafirhane gibiydiler ve, tıbbî yardım ve müdahale, onlarda söz konusu olabilen çeşitli yardım tiplerinden yalnızca biriydi. Görmüş olduğumuz gibi, bu özellikler Velid Hastahanesi tarafından da paylaşılıyordu.

Şam'da tıbbî akımlar olarak neyin ortaya çıktığı kesinlikle bilinmemektedir. İskenderiye, İslâmiyetin ilk dönemlerindeki tıbbî eğitimin gelişmesine büyük katkılar yapmış gibi görünmektedir. Emevi halifeleri Abdümelik (685-705) ve 'Umar ibn 'Abdülaziz (717-720) devirlerinde yaşamış 'Abdülhâmid ibn Abcar'dan söz edilir. İbn Abcar, İslâmiyet-öncesi faaliyetin devam etmiş gördüğü İs-

¹⁶ R. F. G. Müller, "Über Krankenhaus aus Indiens Alteren Zeiten," *Archiv für die Geschichte der Medizin*, cilt 23, 1930, s. 135-51.

kenderiye'de, "eğitimin başı" olan kişi olarak betimlenmektedir. 'Umar ibn 'Abdülazîz, daha halife olmazdan önce, İslâma döndürdüğü İbn Abcar'la dosttu. Halife olduktan sonra ise, İbn Abcar'ı kendi özel hekimi yaptı, ve bu tıp öğretiminin İskenderiye'den Antakya ve Harran'a¹⁷ ve Bermek'in, daha önce de görmüş olduğumuz gibi,¹⁸ çok sarih olarak, Şam'ın dışında olduğu bir zamana geçirilmesiyle sonuçlandı.

Tıp tarihçisi Max Meyerhof İbn Abcar'ın İskenderiye'de, kent in müslümanlarca fethinden (M. S. 641) önce, ders verdiğini söyler görünen İbn Abî Uşaybi'a tarafından verilen malûmattaki kronolojik bir güçlüğü dikkatimizi çekiyor. İbn Abcar bu durumda, 'Ömer ibn 'Abdülazîz başa geçtiği zaman, yüz yaşının üstünde olmalıydı. Öte yandan, başka kaynaklar da 'Ömer ibn 'Abdülazîz'in İskenderiye tıbbına gösterdiği himayeyi dile getirmektedirler, ve İbn Abî 'Uşaybi'a da İbn Abcar'ın öğretim faaliyetinin başlangıçlarından çok kısaca ve üzerinde durulmaksızın söz eder. O büyük ölçüde, bu doktorun 'Ömer ibn Abdülazîz'le olan ilişkisini dile getirir ve biz de, bundan dolayı, onun verdiği bilginin bu kısmını güvenilir bir malûmat olarak değerlendirebiliriz.¹⁹ Bu özel bilgi parçacıklarım burada araya sıkıştırdım. Çünkü, her ne kadar özel, münferit sorununuzu daha açık bir hale getirmeseler de, eksikli ya da muhtemel verilerden kalkarak vardığımız üç sonuçla, hiçbir biçimde çelişmelerini ya da uyuşmazlık içinde olmamaları ilgi çekicidir. Ancak, bunlar, İbn Abcar ve İskenderiye tıp öğretim geleneğinin *nosocomiumlar* kurma geleneğiyle hiçbir ilişkisi olmamak gerektiğinden, söz konusu tahminlerimizi desteklemezler de.

Emevîler zamanındaki bir başka hastahanenin kuruluşundan daha söz edilir; bu hastahane Kahire'deydi. Bu hastahanenin varlığıyla ilgili olarak tek bilgi kaynağımız İbn Duğmağ'ta olup (t: 1406), bu hastahanenin doğası ve belirleyici özellikleriyle ilgili olarak, hiçbir özel malûmat içermez. Bununla birlikte, hastahanenin bulunduğu yerden ayrıntılı olarak söz edilir.²⁰

¹⁷ İbn Abî Uşaybi'a, cilt 1, s. 116

¹⁸ Bkz., yukarıdaki 15 numaralı not ve s. 8.

¹⁹ Max Meyerhof, "La Fin de l'Ecole d'Alexandrie d'Après quelques Auteurs Arabes", *Archeion*, cilt 15, 1933, s. 10-12.

²⁰ Bkz., A. İssa Bey, s. 111.

Eldeki mevcut malûmata göre, bundan sonraki iki hastahane Abbasi egemenliğinin hemen başlarında yaptırıldı. Bunlar, her ne kadar bulunduğu yer kesinlikle belirtilmemekle birlikte, hiç kuşkusuz Bağdat'ta olan Bermek Hastahanesiyle, Hârûn el-Reşîd tarafından Bağdat'ta yaptırılan hastaneydi. Hârûn el-Reşîd tarafından, halife olduğu dönemde, kurulmuş olan bu sonuncu hastahane 786 ile 809 yılları arasında, eşdeyişle adı geçen hükümdarın saltanatı sırasında bir zamanda inşa edilmiş olmalıdır. Kaynakların kendileriyle ilgili olarak bölük pörçük malûmat verdikleri hastahaneden, Bermek Hastahanesi, herhalde üçüncü, Hârûn el-Reşîd Hastahanesi de dördüncü İslâmî hastahanedir.

Bermek sülalesinin, 803 yılında Hârûn el-Reşîd tarafından dışlanıncaya kadar iktidarda kaldıkları doğrudur. Bu nedenle, hastahaneleri 786 yılından sonra inşa edildiyse eğer, bu inşa tarihi Hârûn el-Reşîd Hastahanesi'nden sonra olabilir. Bununla birlikte, Bermek Hastanesi'nin yapım tarihi, hiç kuşkusuz, Hârûn el-Reşîd tahta çıkmazdan önceydi. Çünkü hastahanenin, yine onun tarafından himaye edilen başhekimi, Hâlid ibn Bermek'in (öl. 781-782) bir çağdaşydı. Bu, öyleyse, halife Mehdi'nin hükümdarlığı zamanında (775-785) ya da belki daha bile önceydi.

Bermek hastahanesine ilişkin bilgimizin kökeni İbn el-Nedîm'de bulunmaktadır. O bize İbn Dahn (ya da Dahanî) El-Hindî'nin, eşdeyişle Hindistanlı İbn Dahn'ın bu kurumun müdürü olduğunu ve Hâlid ibn Bermek'in ona Şusrata (Şsra) adlı bir hekimin bir tıbbî yapıtını Hintçeden çevirmesini emrettiğini söyler. Halife El-Mansur'un saltanatı zamanında (754-775) Bağdat'a gelen Mankah el-Hindî'nin de bu hastahaneyle çok sarih olarak, ilişkisi vardı. Çünkü İbn el-Nedîm, Yahyâ ibn Hâlid'in "Hastahanedeki" Mankah'a Şusrata üzerine bir şerh yazmasını emrettiğini söylemektedir.²¹ İbn el-Nedîm'e ilişkin bu ifade Bermek Hastahanesi'nin, muhtemelen, Hârûn el-Reşîd'in hükümdarlığının son dönemleri boyunca hâlâ işlev görmekte olduğunu gösteren bir ifade olarak yorumlanabilir. Hârûn el-Reşîd'in, 793-794 yılında bir hastalığa yakalandığı zaman, Yahyâ ibn Hâlid'den kendisine bir doktor tavsiye etmesini istemesi ilgi çekicidir. Yahyâ, kendisine II. Buhtyîşû'dan söz etti ve, tavsiyesini daha da inandırıcı kılmak için, onun El-Hâdî'yi tedavi

²¹ *Kitâb el-Fihrist el 'Ulûm*, yay., Flügel, 1871-72, cilt 1, s. 245, 303.

etmek üzere daha önce de davet edilmiş olduğunu ekledi (785-786).²² Bu Hârûn el-Reşîd Hastahanesi'nin kuruluş tarihinin büyük bir olasılıkla M. S. 794 yılından daha sonra olduğu anlamına gelir.

Hârûn el-Reşîd'in Bağdat Hastahanesi'yle ilgili olarak elimizde pek az malûmat vardır. Ancak, Yunan tıbbının İslâm'daki üstünlüğünü ve egemenliğini simgeleyen bir hastahane olan, bu hastahänenin kurulma kararında, Bermek sülalesinden bir üyenin etkili olmuş olduğunun anlaşılması ilgi çekicidir. Ancak üçüncü hastahänenin kuruluşunda, yalnızca Orta Asya'nın öncülüğünün etkili olmaya başlaması değil, ancak onun bir kez daha, gözle görülür bir biçimde, Orta Asya katkısı oluşturan Hint tıbbına dayanması da çok önemlidir.

Yapım tarihi bakımından beşinci olan hastahane Fetih ibn Hâkân'ın kurduğu hastahaneydi ve bu hastahane Kahire'de bulunmaktaydı. Fetih ibn Hâkân bir Türk generali ve veziri ve, bu arada, halife Mütevekkil'in de yakın bir dostuydu. O aynı zamanda kitap canlısı biri ve bir kütüphane kurucusuydu. Fetih ibn Hâkân 861 yılında öldü. Ne yazık ki, bu hastahane hakkında özgül hiçbir bilgimiz yoktur.²³

Altıncı İslâmî hastahane Türk Devlet adamı Ahmed ibn Tulun tarafından 872 ya da 874 yılında Kahire'de kuruldu. Ahmed ibn Tulun Tulunoğulları sülalesinin (868-905) kurucusuydu ve yukarıda sözü edilen Fetih ibn Hâkân'ın damadıydı. İbn Tulun'un Mısır'daki Büyük Tulunoğulları Camii, Su yolu kemeri ve Nilometre (Nil nehri taşıdığı zaman suyun yükseldiğini ölçmek için kullanılan araç) gibi, başka önemli eserlerin yapımında da etkisi olmuştur. Tulunoğulları Hastahanesi erken sayılabilecek tarihinin karşın, İslâm'daki en önemli, en göze çarpan hastaneler arasında yer almaktadır. Kendisine ilk kez olarak Bağdat'ın, 981'de ya da buna yakın bir zamanda kurulan Adudi Hastahanesi üstün geldi. Bundan ötürü, burada bir kez daha İslâm'daki hastahane kurma faaliyetine bir Orta Asya katkısıyla karşılaşıyoruz.

Tulunoğulları Hastahanesi'nin, biri bayanlar biri de erkekler için olmak üzere, iki hamamı vardı. Bu hastahane her tür tedavi ve ilâç ücretsizdi. Bu kuruma gelen hastalar sokak kıyafetlerini

²² İbn Abî Uşaybi'a, cilt 1, s. 126.

²³ Makrîzî, *Hîyat*, Bulak, 1854, cilt 2, s. 406.

çıkarmak ve değerli eşyalarını olduğu kadar, kıyafetlerini de hastahane yönetimine, saklanmaları için emanet etmek durumundaydılar. Onlara hastaların giydiği özel kıyafetler verilir ve yatak tahsis edilirdi. Hastalar tümüyle iyileşinceye kadar, bedava yemek yiyip, ilâçtan yararlanıyorlardı. Tulunoğulları Hastahanesinin delilere ayrılmış, kendi türünün bilinen ilk örneği olan, bir bölümü vardı. Hastahänenin, aynı zamanda, bir de kütüphanesi vardı. Buna karşın, hastahane çalışan hekimlere ilişkin bilgimiz, ne yazık ki, oldukça sınırlıdır.

Bilindiği kadarıyla, Tulunoğulları Hastahanesi, bir vakıf (*wakf*) geliri olan ilk İslâmî hastahanedir. Hastahänenin vakfı olması, İslâm kültür ve uygarlığıyla daha tam bir bütünleşmenin bir göstergesi ve aynı zamanda, hastahanelerin uzun ömürlü olmaları için bir güvence oldu.

Ahmed ibn Tulun Kahire'de Tulunoğulları Camiinin hemen yanı başında, hastahanedен önce inşa edilmiş olan, bir de dispanser yaptırdı.²⁴ Bu, her Cuma günü bir hekimin hazır bulunduğu bir dispanserdі. Görünüşe göre, bu dispanseri kurmaktan amaç, büyük ölçüde, tıbbî yardımı acil servis ya da ilk yardım merkezine benzer bir biçimde yaygınlaştırmaktı. Hindistan bu türden tıbbî hizmetlerin, daha önce ortaya çıkmış, zengin örneklerinin bulunduğu tek yer gibi görünmektedir. Böyle tıbbî yardım merkezlerinin, örneğin muayyen bir Hint kentinin dört kapısında da bulunduğu rivayet olunur. Gerçekten de, Hindistan'da İslâmiyet-öncesi zamanlarda var oldukları söylenen, daha basit ve daha ilkel hastahaneler, muhtemelen, içinde hekimler de bulunan böyle tıbbî depo ya da ambarlardan başka bir şey değildiler.²⁵

Ortaçağ İslâm Dünyasında bu çeşitten başka örneklerle karşılaşmadım. Bu nedenle İbn Tulun'un tıbbî yardım merkezi, her ne kadar İslâm Dünyasında bir gelenek oluşturmaya hizmet etmiş gibi görünmese de, Hint tıbbının, İslâmiyetin nisbeten erken dönemlerinde ortaya çıkmış İslâmî hastahaneler üzerindeki etkilerinin varlığını doğrulamaya hizmet eder ve İslâm Dünyasında erken dönemde hastahane kurma faaliyetlerine Orta Asya ve daha özgül olarak da, Türk katkılarını gösterir.

²⁴ *Hıfat*, cilt 2, s. 405.

²⁵ R. F. G. Müller, "Über die Krankenhäuser aus Indiens Alteren Zeiten", *Archiv für Geschichte der Medizin*, cilt 23, 1930, s. 135-151.

